

प्रकरण दुसरे

पानवलकरांचे लेखन आणि 'सूर्य' कथा

प्रकरण दुसरें

पानवलकरांचे लेखन आणि 'सूर्य' कथा

प्रस्तुत प्रकरणात पानवलकरांचे लेखन आणि 'सूर्य' कथा यांचा आढावा घ्यावयाचा आहे.

१९६० नंतरच्या कालखंडातील श्री. दा. पानवलकर हे एक महत्त्वाचे आणि सामर्थ्यवान कथाकार म्हणून ओळखले जातात. आपल्या मोजक्या पण प्रभावी लेखनाने ज्या मराठी कथालेखकांनी स्वतःच्या लेखनाकडे लक्ष वेधून घेतले त्यात पानवलकरांची गणना होते. पानवलकरांच्या लेखनाकडे वळण्यापूर्वी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची थोडक्यात ओळख करून घेणे गरजेचे आहे.

१. श्री. दा. पानवलकरांचे व्यक्तिमत्त्व

श्रीकृष्ण दामोदर पानवलकर यांचा जन्म सांगली येथे १३ फेब्रुवारी १९२६ साली एका प्रतिष्ठित ब्राम्हण कुटूंबात झाला.

शिक्षण

श्री. दा. पानवलकरांचे प्राथमिक शिक्षण सांगली येथील शाळा क्र. २ मध्ये झाले तर माध्यमिक शिक्षण सिटी हायस्कूलमध्ये झाले. सिटी हायस्कूलचे आणि दीक्षित गुरूजींचे एक हुशार विद्यार्थी म्हणून श्री. दा. सुपरिचित होते. मॅट्रिकच्या परीक्षेत संस्कृतच्या शंकरसेठ शिष्यवृत्तीसाठी श्रीदांनी अपार कष्ट केले. परंतु थोड्याफार फरकाने त्यांची शिष्यवृत्ती चुकली आणि त्याऐवजी त्यांना दुसऱ्या क्रमांकाची अकबरनवीस शिष्यवृत्ती मिळाली. मात्र यानिमित्ताने त्यांनी संस्कृतचा केलेला गाढा अभ्यास पुढे लेखनासाठी त्यांना उपयुक्त ठरला. श्रीदांचे वडील संस्थानमध्ये मामलेदार होते. त्यांच्या अकाली मृत्यूमुळे शालेय जीवनात शिकत असताना कोवळ्या वयातच श्रीदांवर संपूर्ण कुटूंबाची जबाबदारी पडली. वडीलांचा

मृत्यू आणि त्यापाठोपाठच मोठ्या भावाचेही ऐन तारूण्यात निधन यामुळे श्रीदांना मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण घेता आले.

संस्कार

श्रीदांचे वडील संस्थानच्या सेवेत मुलकी अधिकारी असल्यामुळे उंची राहणीमान आणि स्वतःभोवती एक गूढ वलय ठेवण्याची त्याकाळच्या मुलकी अधिकाऱ्यांच्या पद्धतीला श्रीदांचे वडील अपवाद नव्हते. वडिलांच्या कडक स्वभावाचा आणि शिस्तप्रियतेचा परिणाम श्रीदांवर झालेला होता. तसेच घरातील धार्मिक आचार-विचारांचा पुरातन संस्कारही होता. आईचा शांत स्वभाव व संपन्न चारित्र्यगुण यांचा ठसा त्यांच्या मनावर होता. वडिलांच्या मृत्युमुळे श्रीदांना शिक्षण सोडून नोकरी करावी लागली. त्यांच्या मामांनी त्यांना अबकारी खात्यात नोकरीस लावले. पुढे अबकारी खात्यातील काही नोकरमंडळी कस्टमखात्याकडे पाठविण्यात आली. त्यामुळे पानवलकरांना सांगली सोडून १९४९ मध्ये मुंबईला जावे लागले. याच सुमारास त्यांच्या आईचेही निधन झाले. भावंडांचा सांभाळ करित त्यांचे आयुष्य उभारण्यात ते स्वतःला धन्य मानत होते. त्यामुळेच स्वतःचा संसार थाटण्याचा विचार त्यांना नकोसा वाटला. एकाकीपणे आयुष्य जगताना या नोकरीच्या निमित्ताने आलेले अनुभव हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात निर्णायक ठरले.

श्रीदांनी आपल्या जन्मगावातील सांगलीतील शाळेजवळची व्यायामशाळा, कृष्णा नदीचा घाट यांच्याशी दोस्ती केली होती. सांगलीत भरणारी कुस्त्यांची मैदाने व फुटबॉलचे सामने यात त्यांनी शरीर कमावले होते. श्रीदांची शरीरयष्टी उंच, आडदांड आणि देखणी अशी होती. या कमावलेल्या शरीरयष्टीचा फायदा त्यांना त्यांच्या कस्टमच्या सेवाकाळात झाला. सांगलीशी जणू त्यांचे घट्ट ऋणानुबंध जोडले होते. त्यामुळे नोकरीनिमित्त ते मुंबई किंवा इतरत्र कुठेही असले

तरी मनाने मात्र ते सांगलीकरच राहिले. शाळेजवळून जाणाऱ्या बोळवजा गल्लीत धंदेवाईक बायकांबद्दल माणसांच्या चित्रविचित्र कल्पना याचाही शाळकरी वयातच पानवलकरांच्या मनावर परिणाम झाला. तसेच सराफांची, सोनारांची दुकाने आणि या धंद्यात होणारा चोरटा व्यवहार व या व्यवहारातून होणारे खून, मारामारी श्रीदांनी पाहिली. या सर्व गोष्टींचा बालपणापासूनच त्यांच्यावर संस्कार झालेला होता. हिंसेच्या प्रवृत्तीचा संस्कार त्याचवेळी झालेला होता.

नाटक, सिनेमा, जलसा, तमाशा या रंजनप्रकारात तसेच वेदमंत्राचा घोष, कीर्तन-प्रवचने, धर्मविचार यांचीही श्रीदांना आवड होती. धनिकांच्या हवेलीतून, अक्बल कलावंतांच्या निवासस्थानातून त्यांचे अगत्याचे स्वागत होत होते. श्रीदांच्या जडणघडणीत याप्रकारे पारंपारिक धार्मिकतेचे, चारित्र्याचे, संस्थानी सेवानिष्ठेचे, स्त्रीविषयक कुतूहलाचे संस्कार झालेले होते. पण या संस्कारांना प्रतिकूल परिस्थितीतून जावे लागल्याने त्यांच्या कोमल आणि संवेदनशील मनावर विपरीत परिणाम झाला.

कस्टमच्या नोकरीमुळे श्रीदांना हजारो माणसे व त्यांचे स्वभावविशेष, राकटपणा जवळून पाहायला मिळाला. कस्टमच्या आणि मुंबईच्या मोहमयी वातावरणात वाढलेली व विस्तारलेली त्यांची कथा आणि त्यातील वास्तविकता जीव ओतणारी ठरते. तसेच सांगलीतील वातावरण, बालपण, तेथील निसर्ग, नदीघाट याचेही चित्रण ते आपल्या कथामधून करतात. पानवलकरांच्या मनाचा बनाव कसा घडत गेला ते प्रा. हातकणंगलेकरांनी 'सांगलीचे दिवस' या लेखात सांगितले आहे ते म्हणतात, "सांगलीची भूमी आणि ही ठिकाणं पानवलकरांच्या लिखाणाला चिकटलेली आहेत. देवधर मास्तर हे एक बलदंड व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात पानवलकरांच्या बऱ्याच कथानायकांची बीजे सापडतात."^१

अतिशय कणखर अशा या कथाकाराचा मृत्युही त्यांच्या जन्मगावी सांगली येथेच १९ ऑगस्ट १९८५ मध्ये झाला.

२. श्री. दा. पानवलकरांचे लेखनसंपदा

श्री. दा. पानवलकर हे १९६० नंतरच्या कालखंडातील महत्त्वपूर्ण कथाकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. परंतु त्यांनी १९५० च्या सुमारास कथालेखनास प्रारंभ केलेला होता. १९५० मध्ये त्यांची पहिली कथा 'कवी आणि बादशहा' प्रसिद्ध झाली. पानवलकर कथाकार म्हणून परिचित असले तरी त्यांनी स्फुटलेखनही आवडीने केलेले आहे. अनेक नियतकालिकांतून लेख, एकांकिका लिहिल्या. त्यांचे प्रमुख लेखन पुढीलप्रमाणे -

'गजगा' (१९६३), 'औदुंबर' (१९६३), 'सूर्य' (१९६८), 'एका नृत्याचा जन्म' (१९७५), 'चिनाब' (१९७८), 'जांभूळ' (१९८१), 'कांचन' (१९९८) हे कथासंग्रह तर 'संजारी' (१९९६) आणि 'शूटिंग' (१९८५) हे ललितलेखनपर संग्रह प्रसिद्ध आहेत.

२.१ कथालेखन

'गजगा' (१९६३)

श्री. दा. पानवलकरांचा हा पहिला कथासंग्रह १९६३ मध्ये प्रकाशित झाला. या कथासंग्रहात एकूण चौदा कथा आहेत. त्यांच्या पहिल्या कथासंग्रहातून त्यांची पुढची यशस्वी वाटचाल दिसून येते. पानवलकरांच्या या कथात विविधता आढळते.

'तीळ' या पहिल्या कथेत नववर्षदिनाच्या धुंद धमालीचे लेखकाने बारीकसारीक तपशीलाने केलेल्या चित्रणाने एक प्रकारची झिंग येते. बोटीवर फुललेल्या जल्लोषाची, नृत्याची आणि वासनेची हलकी फुलकी झलक कथेत आहे. कथेत एक विलक्षण ताल आणि सुंदर भाषेचा जल्लोष उडालेला आहे.

‘छिनाल टेकडी’ कथेत मुंबईचे सुंदर वर्णन केलेले आहे. मुंबई जणू मूर्तिमंत डोळ्यासमोर उभी ठाकताना दिसते. कथेतील गाईडने हौशी प्रवाशांना प्रवासाविषयी, प्रवाशांच्या वृत्तिवैचित्र्याविषयी केलेली उघड व स्वगत कॉमेंटरी कथेत आहे.

‘उंबराचं फुल’, ‘आंघूळ’ या दोन तरल भावनिक अशा कथा आहेत.

‘हालाहल’ कथेतील हरिभाऊ अकौंटंट आहेत. त्यांच्या पत्नीचा परपुरूषाशी असलेल्या संबंधाने ते बैचेन होतात आणि बेहोशीत कीर्तन करताना तालसुरांनी देवळाचा सभामंडप घुमवून टाकतात. कीर्तनाचे हे सारे वातावरण आख्यान-ओव्यांसह पानवलकर दक्षतेने पकडताना दिसतात. हरिभाऊंचा पत्नीविषयीचा संशय, ऑफिसमधील हिशेबातील तूट आणि या सर्वांहून नवीन काही शोधण्याची कीर्तनरूपाने बाहेर पडलेली उर्मी सृजनाच्या गूढ प्रक्रियेचा नमुना आहे.

‘भुताची आई’ ही बालसुलभ अशा वेगळ्याच स्वरूपाची कथा. भयंकर तडकडताईची बालमनातील उत्सुकता, आकर्षण व भिती लेखकाने कथेत मांडलेली आहे.

‘जावई शोध’ या कथेत जावयाचा इरसालपणा सुरेख शब्दांत सांगितलेला आहे.

देशप्रेमाची भरती येऊन सैन्यात जायला निघालेल्या मिसरूडही न फुटलेल्या मोहनच्या उत्साहभंगाची कथा ‘आघाडी’त आहे. ‘कुणा एकाची मरणगाथा’ ही विडंबनात्मक कथा.

‘काबुलीवाला’, ‘एका कोळियाने’ या कथांत सडिफटिंग राहणाऱ्या माणसांचे चित्रण केलेले आहे.

‘एफ. डोरॅडो’ कथा फोर्टातल्या टेलरिंग फर्ममध्ये लेडीज ब्लाऊज आणि स्कर्टस् स्पेशालिस्ट म्हणून काम करणाऱ्या पण नंतर तेथून डिसमिस झाल्यावर

एका उपनगरात दुकान थाटणाऱ्या डोरॅडोची त्याच्याच तोंडून ऐकविलेली ही कहाणी अत्यंत रसरशीत आहे.

‘गजगा’ ही कथा पौगंडावस्थेतील विशिष्ट अशी भावना सूचित करते.

वातावरणनिर्मितीवर भर देऊन निरनिराळ्या व्यक्तींच्या जीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या कथासंग्रहात केलेला आहे. तसेच विविध, वैचित्र्यपूर्ण विषय व प्रसंग हाताळण्याची पानवलकरांची शैली या कथांतून दिसते.

‘औदुंबर’ (१९६३)

श्री. दा. पानवलकरांचा हा दुसरा कथासंग्रह १९६३ मध्येच प्रकाशित झाला. या कथासंग्रहातही विविध विषय कथाकाराने हाताळलेले आहेत. कथासंग्रहातील प्राण्यांच्या भावना चित्रित करणाऱ्या कथा मनाला भिडताना दिसतात.

‘यापरि सांडुनी दमयंती’ या पहिल्या कथेत दारूचा चोरटा धंदा करणारा पण त्या धंद्याची आपल्या संसारावर सावलीही पडू न देणाऱ्या आणि आपली पत्नी वेणूवर निरतीशय प्रेम करणाऱ्या अच्युतचे चित्रण कथाकाराने केलेले आहे.

‘आडवा बोळ’ कथेत धंदेवाईक स्त्रियांचे जीवन, त्यांचे राहणीमान आणि छोट्या मुलांना त्या आडव्या बोळाविषयी वाटणारी कुतूहलता, उत्सुकता कथेत दिसते.

‘मोतीचूर’ आणि ‘वायलर’ या कथा प्राणीजीवनविषयक चित्रण करताना दिसतात. माणसांप्रमाणेच प्राण्यांना असणाऱ्या भावना अचूक शब्दांत लेखक मांडतो. कबुतर आणि घोड्याला आपल्या मालकाविषयी वाटणारा

जिन्हाळा, मालकाशी एकनिष्ठ वागताना त्यांनी सोडलेला प्राण मनाला चटका लावून जातो.

‘उगीच’, ‘उन्हाची रात्र’, ‘साय’ या कोमल भावनाप्रधान अनुभव देणाऱ्या तसेच सूक्ष्म आंतरवीण असणाऱ्या कथा. ‘साय’ कथेतील बाईसाहेबांची आपले पती रावसाहेब कामाच्या गराड्यातून वेळ न देऊ शकल्याने त्यांची होणारी तगमग आणि ड्रायव्हर विठ्ठलसोबत असताना काही तासात घडलेल्या मानसिक व्यभिचाराचे चित्रण सूचकतेने भरलेले आहे.

‘औदुंबर’ कथा पोस्टमन असणाऱ्या वामनरावांचे म्हातारपणीचे एकाकी जीवन आणि त्यांचा पंढरपूरच्या वाटेवर संसारी रत्नाबरोबरच घडलेला संग व तिने शेवटपर्यंत वामनरावांची केलेली सोबत कथाकार प्रभावीपणे मांडताना दिसतो.

‘सर्च’, ‘बगळा’ या पानवलकरांच्या कस्टमखात्यातील अनुभवावर आधारीत कथा. नाखुदा अब्दुल्ला सुलतानाच्या बगळ्याचा सालोमन आणि त्याचे सहकारी मोठ्या प्रमाणात लपवलेल्या अफीमचा शोध घेतानाचे चित्रण कथेत आलेले आहे.

‘पुद्दू’ ही विनोदी म्हणता येईल अशी कथा. मेलेल्या गणपतरावांसोबत फोटो काढण्यासाठी त्यांच्या नातेवाईकांची चाललेली धडपड, गोंधळ कथाकाराने मजेदाररीत्या सांगितलेली आहे.

‘श्रीमंतांचा वस्तरा’ ही सांगलीच्या संस्थांनी वातावरणाचे त्यावेळच्या परिस्थितीचे चित्रण करणारी कथा. श्रीमंतांच्या बंगल्यावर कामाला असणाऱ्या ब्रम्हचारी धोंडूकाकांचे संस्थानचे विलीनीकरण झाल्यावर झालेले हाल आणि त्यावेळी त्यांना रखमाने केलेली मदत, एकनिष्ठेने केलेली सेवा कथेत चित्रीत केलेली आहे.

‘सूर्य’ (१९६८)

श्री. दा. पानवलकरांचा हा तिसरा कथासंग्रह १९६८ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहातील बऱ्याच कथा पानवलकरांच्या व्यवसायाशी म्हणजेच कस्टमखात्यातील अनुभवावर आधारित अशा आहेत. तसेच दारूचा चोरटा व्यवसाय करणारे, चोरी करून जगणारी, दारिद्र्यात पिचत असणारी माणसे कथेत आहेत. ही माणसे आपले दुःख इतरांना न सांगता स्वतःच त्यातून मार्ग काढताना दिसतात.

‘सूर्य’ या पहिल्या कथेत एका कोवळ्या मुलाची अनंताची बापाच्या महत्वाकांक्षेपोटी होणारी ससेहोलपट प्रखरपणे जाणवते. अनंताच्या कोवळ्या व्यक्तिमत्त्वाचे राकट, कणखर स्वभावात झालेले रूपांतर अत्यंत सूचक अशा शब्दांत लेखकाने मांडलेले आहे. अनंता आणि त्याचा बाप या दोन पुरुषांना अत्यंत शांत, सहनशीलतेने सांभाळणारी अनंताची आई यांची ही तणावपूर्ण कथा.

‘पद्म’ ही कोमल भावनाप्रधान अनुभव देणारी कथा. आकाराने लहान असणाऱ्या या कथेत सकाळच्या कोवळ्या उन्हात दोन सायकलस्वार तातडीने गावाबाहेरच्या तळ्यावर जातात आणि एका पोऱ्याकरवी तळ्यातील कमळे काढून घेतात एवढाच प्रसंग कथेत आहे. अतिशय संवेदनशील अशा या कथेत काव्यात्मकता अधिक प्रबळ आहे.

‘पाढा’ ही बालमनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रण करणारी कथा. पपऱ्या नावाच्या मुलाने आपल्या आजोबांकडे जाण्यासाठी भर उन्हात केलेल्या भ्रमंतीचे वर्णन कथेत केलेले आहे.

‘परदुःख’ कथेतील विश्वनाथने स्वतःचे दुःख बाजूला ठेवून सदूसाठी केलेली धडपड माणुसकीचे वर्तन दर्शविते. तर ‘सुंदर’ ही सुंदर नावाच्या हत्तीची तरल अशी भावकथा आहे.

‘राणी, घोडा आणि सगळं’ या कथेत दारूचा गुता चोरटेपणाने चालविणाऱ्या भिव्या व कृष्ण्याची दरोडेखोर यत्लापाकडून झालेली फजिती कथाकार सांगतो.

‘लोळवलेला दिवस’, ‘ओ पास्कल’, ‘झळा’ या कथा कस्टम खात्यातील व्यवसायाच्या अनुभवावर आधारित आहेत. आपल्या व्यवसायाशी निगडित कथांतून पानवलकर भावविश्व उभे करताना दिसतात.

‘सशाचा डबरा’ ही गावोगाव घरफोडी करीत गुजराण करणाऱ्या बंक्या, बाब्या, गंग्या, भग्या यांची कथा तर ‘भूगोल’ ही एक पत्ता शोधताना वर्तक आणि दत्तू या मित्रांनी केलेल्या प्रवासाचे चित्रण करणारी गूढ गुंजनात्मक कथा.

‘दड्या’ कथेतील मुरल्या दारिद्र्यात जगणारा आणि त्यामुळे पैशाच्या हव्यासापोटी फौजदाराच्या दटावणीने मुडदेफरास बनणारा धाडसी चोर आहे.

‘एका नृत्याचा जन्म’ (१९७५)

श्री. दा. पानवलकरांचा हा चौथा कथासंग्रह १९७५ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहातील कथा पूर्वीपेक्षा वेगळ्या स्वरूपाच्या आहेत. विषयांची विविधता कथेत दिसून येते. काही कथा जीवनातील वास्तवाचे दर्शन घडविताना दिसतात.

‘अपील’ या पहिल्या कथेत मांजराच्या वर्गातील झक्कू नावाचा बोका आणि माणसाच्या वर्गातील वकील या दोघांतील स्वार्थी वृत्ती कथाकाराने रंगविलेली आहे.

‘सावली’ ही ज्योती नावाच्या शांत आणि गंभीर अशा मुलीची कोमल भावनाप्रधान कथा तर ‘अजन्मा’ ही सात मुली असताना पुत्रप्राप्तीची आस बाळगणाऱ्या बाळकूनाना या भटर्जीची कथा.

‘गारठा’ ही संस्थानिक काळातील कथा. कथेतील मंदिराचे, निसर्गाचे वर्णन खूपच सुंदर केलेले आहे. स्वतःचा बाळ मरण पावलेला असताना केवळ राणीसाहेबांकडून मिळणाऱ्या पैशाच्या हव्यासापोटी स्वतःची नीती सोडणारा पुजारी कथेत विस्मयाचा धक्का देताना दिसतो.

‘बक् अप रावण’ ही कथाकाराच्या सांगलीतील आठवणीतील कथा. फुटबॉलच्या रंगतदार मॅचचे लेखकाने वर्णन केलेले आहे. राजवाडा चौकातले फुटबॉलचे मैदान गाजवणारा आडमाप शरीराचा पण शांत स्वभावाचा रावण कथेत रेखाटलेला आहे.

‘ओलीस’ कथेत टिल्लू मास्तर आणि त्याचा मित्र दादी फियाटवाला यांच्या गाढ अतूट मैत्रीचे वर्णन आहे. तर ‘भूमी’ कथेतील नायक मोहमयी प्रदेशात उतरतो आणि तेथील निसर्गाचे वर्णन कथाकाराने मार्मिक शब्दांत केले आहे.

‘चांदणं’ ही चांदण्या रात्री तिघांचा खून करणाऱ्या देवरामची सूडकथा. तर ‘प्रवासी’ ही कथा जीवनातील वास्तव रेखाटताना दिसते. स्वतःचे बाळ दुधासाठी रडत असताना पैशासाठी दरिद्री अशी एक स्त्री स्वतःच्या दुधापासून चहा बनवते. हे वास्तव लेखक भेदक रीतीने सांगतो.

‘सहदेवा अग्नी आण!’ ही अतिशय निराळी अशी कथा. या प्रतिकात्मक कथेत आदिशक्ती आणि पुरुष (स्त्री-पुरुष) यांच्या मिलनाचे आणि त्या मिलनातील धुंदीचे उत्कट दर्शन कथाकार घडवतो.

‘चिनाब’ (१९७८)

पानवलकरांचा हा पाचवा कथासंग्रह १९७८ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहातील काही कथा स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदललेल्या जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या आहेत. कथेतल्या व्यक्ती दारिद्र्याचे जीवन जगत असल्या तरी प्रामाणिक आहेत.

‘चिनाब’ कथेत मुकुंद नावाचा चित्रकार आहे. एका विवस्त्र स्त्रीचे चित्र रेखाटताना त्या चित्राशी एकरूप झालेला मुकुंद हाडाचा चित्रकार आहे. कथेतून लेखक अनुभवाच्या निखळ, निर्मोही रूपापर्यंत जाऊन त्यातील नग्नता पकडून ती कलात्मक करताना दिसतो.

‘युवती मना दारूण’ कथा गावातील राजकारणी चढाओढ आणि पुरी हयात दुसऱ्यांना हार घालण्यात गेलेल्या नाना टेंगशेंचे तरूण मुलांनी केलेली अवस्था चित्रित करताना दिसते.

‘आँटी’ कथेत दारूचा धंदा करणाऱ्या प्रेमळ आँटीचे वर्णन आहे. तर ‘बाहुली’ कथा भारतात बाहुल्या आणि हस्तकलाकुसरीच्या वस्तू खरेदीसाठी आलेल्या लॉलीची रिचर्डकडून होणारी फसवणूक चित्रित करते.

‘झाड’ कथेतील नाऱ्या आपल्या लिंबाच्या झाडावर जिवापाड प्रेम करताना दिसतो. तर ‘धंदा’ ही अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची म्हणजे फिल्मलाईनवरील कथा.

‘चळवळ’ ही कथा १९४२ च्या आंदोलनाचे शाळकरी मुलांवर झालेल्या परिणामाचे चित्रण करते. तर ‘लाट’ कथा इंदिरा गांधींच्या काळात आणीबाणी लागू झालेल्या जनतेवर त्याचा झालेला परिणाम वर्णन करते.

‘रजनीनाथ हा!’ या कथेतील रजनीनाथ अन्य कोणत्याही वस्तूंची चोरी न करता केवळ कपड्यांचीच चोरी करताना दिसतो. लेखकाने अत्यंत साध्यासोप्या शब्दांत हे सांगितलेले आहे.

‘पाऊस’ कथेत एका अरबी व्यक्तीच्या दिलदार वृत्तीचे चित्रण आहे. तर ‘लाल गुलाब आणि पाणीवाला’ ही मोगलकालीन कथा. या कथेत टिक्कोजीराव मानाजीराव फक्कड या हुशार व्यक्तीवर खुश होऊन तेथील खुदा-ए-आलम यासीन गुलाब अल्लाबक्ष याने त्याचा केलेला गौरव आहे.

‘खिंड’ कथेत वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे रंगव्वा, अंबव्वा, गुळव्वा यांचे चित्रण आहे. प्रतिष्ठित असे वकील नानासाहेब गोळे हे शारिरिक सुखासाठी या स्त्रियांकडे आकर्षित होतात आणि त्यांना खिंडीतून बाहेर न काढण्याचे आश्वासन देतात.

‘व्हा पुढं !’ मध्ये लाकडाचं कंत्राट घेणारे गर्भश्रीमंत सज्जन वाटणारे शिनाप्पा आणि परिसाअण्णा हे दोघे जिवलग मित्र एका बाईच्या नादी लागून एकमेकांना यापासून अंधारात ठेवताना दिसतात.

‘जांभूळ’ (१९८१)

श्री. दा. पानवलकरांचा सहावा दीर्घकथासंग्रह १९८१ साली प्रकाशित झाला. या पाच दीर्घकथांत लेखकाने समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातील माणसांचा शोध घेतलेला आहे.

‘जांभूळ’ या पहिल्या कथेत पौगंडावस्थेतील प्रण्याचे उत्कट चित्रण केलेले आहे. राजेश्वर हा तारूण्याच्या उंबरठ्यावरील किशोरवयीन मुलगा आणि राजेश्वरच्या वाड्यात भाड्याने राहणाऱ्या नानाजी या गुजराथी व्यापाऱ्याची मुलगी शशी यांचे परस्पराबद्दलचे आकर्षण व त्यातून शशीची निरागसता आणि निर्माण होणारी समस्या यांचे चित्रण नाट्यपूर्ण रीतीने केलेले आहे.

‘कमाई’ ही दलित शोभावी अशा वास्तववादी कथा. उंदीर मारून कमाई करणारा व त्या कमाईतून आपल्या चुलता-चुलतीची गुजराण करणारा शांत स्वभावाचा दत्त्या कथेत आहे.

‘कैवल्य’ ही कस्टममधील स्मगलर्सच्या मागावर असणाऱ्या कस्टम अधिकारी सुपेकरांची कथा. सुपेकरांच्या जीवनातील प्रसंग आणि त्यांच्या भावनिक जीवनाचा आलेख अतिशय बोलक्या शब्दांत कथाकाराने मांडलेला आहे.

‘अग्नि सर्प’ ही कथाकाराच्या स्वअनुभवावरील कथा. पानवलकर आजारी असताना त्यांनी हॉस्पिटलमध्ये पाहिलेले जीवन यावर आधारित ही कथा आहे. रूग्णांच्या अंतर्मनाचा वेध घेत लेखकाने रूग्णालयासारख्या ठिकाणी विषय शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अनेक रूग्णांच्या व्यथेचे सूचक शब्दांत वर्णन आलेले आहे.

‘हुंकार’ अध्यात्मिक अशी कथा. महंत व त्याचा शिष्य राघव या दोघांभोवती कथा फिरताना दिसते. सांगली-हरिपूरच्या देवळातील पूजा-अर्चा, धीरगंभीर, वातावरण, नदीघाटाच्या पायऱ्या याचे वर्णन कथाकाराने चितारलेले आहे. कथेत एक अघोरी, अज्ञान पापकृत्याची सावली आहे. स्त्रीसंगाचा मोह आहे. परतत्वाची गहन गूढ साधना आहे. या सर्व प्रवासावर आपल्या पावलांची मुद्रा उमटविणारा भूतकाळ पाठीशी बांधून प्रायश्चित घेणारा साधक आहे.

‘कांचन’ (१९९८)

श्री. दा. पानवलकरांच्या स्वतःच्या अखेरच्या काळात लिहिलेल्या कथांचा संग्रह १९९८ मध्ये त्यांच्या मृत्युनंतर प्रकाशित झाला. या संग्रहातील बऱ्याच कथा कस्टमच्या वातावरणाशी निगडित आहेत. विमानतळ, रेशीमउद्योग, बोटी अशा त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील अनुभव इथे शब्दांकित केला आहे. सोन्याच्या शोधासाठी चाललेले छापे, भ्रष्टाचारातून निर्माण होणारी लफडी, तिथे गुंतलेल्या माणसांचे राग-लोभ, हेवेदावे, मानवी विविध भाव याचे अपूर्व दर्शन पानवलकरांनी या कथांतून घडविले आहे.

‘जन्म’ कथेत नववर्षाच्या स्वागतासाठी मध्यरात्रीपासून बेधुंदपणे नाचणाऱ्या एलिझा नावाच्या गरीब झोपडपट्टीत राहणाऱ्या मुलीच्या मनातील विविध प्रश्न मांडलेले आहेत.

‘नाइन नाइन पॉइंट नाइन’, ‘गर्वगीत’, ‘पिंपळ सळसळला’, ‘शून्य’ या कस्टमच्या पार्श्वभूमीशी निगडीत कथा आहेत.

‘कांचन’ कथेतील इंगळे साताप्पाला व आपल्या बायकोला संशयावरून मारतो व कांचन या अज्ञात गावी जाऊन राहतो. तेथील चंद्रम्मावर हात टाकल्याने ती इंगळ्याचे मुंडके उडवते.

‘गाणारा पलंग’ कथेतील सुशिक्षित बेकार तरूण सदाशिव भानुदास भोंगे निराशेपोटी चोरी करण्यासाठी एका फ्लॉटमध्ये गेल्यानंतर तेथील श्रीमंती, महागड्या वस्तू पाहून आश्चर्यचकित होतो आणि तेथील सोन्याच्या बिस्किटांचा चोरटा धंदा करणारी टोळी तो पकडून देतो.

‘कैची’ कथा रेशीमउद्योगाचे वर्णन करते आणि तेथे प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्या गोदावर ‘कैची’ची चोरी केल्याचा आळ घेतल्याने तिच्या मनाची झालेली अवस्था कथाकार सांगतो. तर ‘गानवांचा फणस’ कथेत एस.टी.च्या प्रवासात गानवांच्या फणसाने गोविंद दांडेकरांची केलेली करामत विनोदी पद्धतीने कथाकार रेखाटताना दिसतो.

‘वास्तुदेवता’ कथेत श्रीमंत जगद्गुरू शंकराचार्य यांच्या ‘काठी’ची वास्तुदेवता म्हणून विमानतळावर केली जाणारी पूजा आणि विमानातळावरील वातावरण सुरेख शब्दांत वर्णन केलेले आहे.

‘घडले ते असे..... उरले फक्त शिल्लक एक’ या कथेतील वसंतराव साठे हा भाडेकरू थोड्या दिवसासाठी गावी गेलेल्या फ्लॉटचे मालक जगूराव भोपे यांच्या फ्लॉटवर मालकी हक्क दाखविल्याने मालकाची झालेली दुरावस्था, त्याची उडालेली तारांबळ कथाकार सांगतो. माणूसकीवरील उडालेला विश्वास कथेत मार्मिक शब्दांत सांगितलेला आहे.

‘हणमंताची निळी घोडी’ कथेत मानवाप्रमाणेच पशुच्याही भावना लेखक मांडतो.

२.२ ललित लेखन

‘संजारी’ (१९९६)

श्री. दा. पानवलकरांचा हा ललित लघुलेखांचा संग्रह १९९६ मध्ये त्यांच्या मरणोत्तर प्रकाशित झाला. पानवलकरांना संगीताची असणारी आवड आणि जाण, कमी शब्दांत व्यक्ती साकार करण्याचे सामर्थ्य, स्थल-निसर्ग रेखाटण्याची पद्धत ही काही वैशिष्ट्ये या ललित लेखांतून जाणवतात.

‘शंकरा’, ‘कोमल गांधार’ हे मुख्यतः कुमार गंधर्वांच्या गायनावरील लेख. पानवलकरांना संगीताची असणारी अभिजात आवड, अनेक मैफली ऐकून त्यांनी जोपासलेली श्रवणभक्ती तसेच शास्त्रीय संगीतातले बारकावे जाणून ते शब्दबद्ध करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या या लेखातून दिसते. या लेखातून ते आत्मनिष्ठ अनुभवांना शब्दात पकडताना दिसतात.

‘सुंदर गजराज’ हा अप्रतिम तरलस्पर्शी असा लेख आहे. तर ‘सारम्या नगरी’ यात सांगली शहराचा विविध तपशील, तेथील काही महत्त्वाच्या व्यक्तींचे केलेले वर्णन वेधक आहे.

‘रंगवेळा’ हा चित्रमयी भाषेतील रत्नमोत्यांच्या दुनियेची, तेथील पेशकरांची ओळख करून देणारा लेख. शब्द आणि रत्न जणू एकमेकांशी स्पर्धा करताहेत असा अनोखा प्रत्यय येतो. लेखकाने वेचक शब्दात हे सांगितलेले आहे.

‘नाटकाची कॉमेडी’ हा विनोदी कथेकडे झुकणारा लेख. मित्रांच्या आग्रहाखातर नायकाने लिहिलेल्या नाटकाची नाट्यदिग्दर्शकाकडून आणि सिनेमादिग्दर्शकांकडून झालेली परवड मिस्कील शैलीत सांगितलेली आहे.

‘सामना’ चित्रपटातील आणि ‘झोर्बा द ग्रीक’ या कादंबरीतील एक-एक पात्र घेऊन लेखक या दोन लेखांतून नवनिर्मिती करताना दिसतो. हिंदुराव धोंडे-पाटलांना सळो की पळो करून सोडणारा मास्तर आणि ‘झोर्बा’ कादंबरीचा नायक श्रमात रमणारा, प्रेमात सुखात राहूनही अलिप्त असा आहे. त्याच्या वागणुकीने लेखकाच्या पुस्तकी ज्ञानाचा डोलारा कोसळताना दिसतो.

‘संजारी आणि नक्षत्रांचे देणे : एक श्रोतृसंवाद’ या लेखातून लेखकाला संगीताविषयी असणारी आवड, जाण दिसून येते.

‘पाखरांचे प्रमेय’ मध्ये पारवळ-कबुतर या पक्ष्यांच्या सवयी, रंग, गती याविषयी लेखन केलेले आहे. तर ‘आमची म्हराटी’ हा लेख समीक्षेचे विडंबन आणि ग्रामीण भाषेतील सामर्थ्य चित्रीत करताना दिसतो.

‘शूटिंग’ (१९८५)

श्री. दा. पानवलकरांचे हे ललित लेखनपर पुस्तक १९८५ साली प्रकाशित झाले. पानवलकरांनी आपल्या ‘सूर्य’ या कथेवर आधारित ‘अर्धसत्य’ चित्रपटाच्या चित्रनिर्मितीची ठेवलेली दिवासागणिकची नोंद म्हणजे ‘शूटिंग’ हे पुस्तक होय. पानवलकरांनी आपल्या कथेचे प्रत्यक्ष चित्रीकरणद्वारे पाहिलेले चित्रण पुस्तकात केलेले आहे.

२.३ पानवलकरांच्या कथांची वैशिष्ट्ये

पानवलकरांच्या समग्र साहित्याचा आढावा घेतल्यानंतर त्यांच्या कथांची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. पानवलकरांच्या कथांची वैशिष्ट्ये पाहता सर्वप्रथम ध्यानात येणारी गोष्ट म्हणजे नवकथेच्या कालखंडात त्यांनी लिखाणात सुरूवात केली परंतु नवकथेची वैशिष्ट्ये त्यांच्या कथेत दिसत नाहीत तिचे नाते जुन्या कथेशीच अधिक आहे.

२. गुन्हेगारी व कस्टमच्या वेगळ्या अपरिचित जगावर त्यांनी कथेतून प्रकाश टाकला. तसेच सांगलीतील वातावरण, तेथील आठवणी, काही स्थळांचे-व्यक्तींचे चित्रण कथेतून केलेले आहे.
३. त्यांच्या कथांची भाषा जोमदार, दणकट, रांगडी आहे.
४. पानवलकरांच्या कथा घटनाप्रधान आहेत. त्या घटनांना प्रचंड वेग आहे. उदा. 'सूर्य', 'हुंकार' इत्यादी.
५. त्यांच्या सर्वच कथा पुरुषप्रधान आहेत. स्त्रिया मात्र परंपरागत वळणाच्या, स्वतःचे अस्तित्व नसणाऱ्या अशा आहेत. उदा. 'यापरि सांडुनि दमयंती' 'परदुःख' 'सूर्य' इत्यादी.
६. पानवलकरांचे संस्कृतवर प्रभुत्व असल्याने त्यांच्या कथेतून संस्कृत शब्द, श्लोक आढळतात. उदा. 'अजन्मा.'
७. पानवलकरांच्या कथेत न बसणाऱ्या पौगंडावस्थेतील उत्कट प्रणयाचे चित्रण करणाऱ्या कथाही ते अत्यंत सुरेख शब्दांत लिहितात. उदा. 'जांभूळ', 'गजगा' इत्यादी.
८. त्यांच्या कथेतील माणसे दारिद्र्यात पिचत असणारी असली तरी ताठ मानेने जगणारी आहेत. उदा. 'दड्या.'
९. विनोदी म्हणता येतील अशा कथाही त्यांनी लिहिलेल्या दिसतात. उदा. 'पुटू' 'गानवांचा फणस' इत्यादी.
१०. पानवलकरांच्या सांगलीतील जडणघडणीवर, तेथील अनुभवावर आधारित काही कथा आहेत. उदा. 'श्रीमंतांचा वस्तरा,' 'आडवा बोळ', 'बक अप् रावण' इत्यादी.
११. काही कथा कोमल भावनाप्रधान आहेत. उदा. 'साय', 'पद्म' इत्यादी.

१२. पशुपक्ष्यांचे, प्राण्यांचे रोमांचकारी असे चित्रण करणाऱ्या काही कथा आहेत. उदा. 'मोतीचूर', 'वायलर', 'सुंदर' इत्यादी.
१३. हळुवारपणा, सूचकता आणि तरलस्पर्शी लेखन ही त्यांच्या लेखणीची वैशिष्ट्ये दिसतात. तशीच तलवारीच्या पात्यासारखी लखखकन चमकून जाणारी गोळीबंद शब्दरचना ही त्यांच्या कथांची बलस्थान आहेत.
१४. पानवलकरांच्या कथा वेगळ्या धाटणीच्या मराठी वाचकाला अपरिचित अशा आहेत. त्यांनी कस्टमखात्याचे, एका व्यावसायिक जीवनाचे अतिशय भेदक व बहुविध दर्शन आपल्या कथांद्वारे घडविलेले आहेत.
१५. "पानवलकरांनी अनेक प्रकारच्या कथा लिहिल्या आहेत. शुद्ध घटनाप्रधान कथा 'यापरि सांडुनि दमयंती', 'चांदण' या आहेत. 'साय', 'पद्म' यासारख्या भावकथा आहेत. 'कमाई' सारख्या वास्तववादी कथा आहेत. 'सर्व' सारख्या मनोविश्लेषणात्मक कथा आहेत. 'झळा' सारखी व्यवसाय चित्रणाची कथा आहे. आणि 'हुंकार' सारखी रहस्यमय आणि चिरतत्वस्पर्शी कथा आहे. ही आशयाची, आविष्काराची विविधता हे पानवलकरांच्या कथेचे सामर्थ्य आहे." या शब्दात म. द. हातकणंगलेकर यांनी पानवलकरांच्या कथेची वैशिष्ट्ये नोंदवली आहेत.^२

पानवलकरांच्या समग्र वाङ्मयाचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या 'सूर्य' कथेचे सविस्तर विश्लेषण करणे गरजेचे वाटते.

३. 'सूर्य' कथा

'सूर्य' हा श्री. दा. पानवलकरांचा १९६८ मधील कथासंग्रह. याच कथासंग्रहातील 'सूर्य' ही कथा आहे. या कथेला अभिरूचीने १९६६ मध्ये आयोजित केलेल्या कथास्पर्धेत दुसरे बक्षीस मिळाले होते.

‘सूर्य’ ही विस्तारानं दीर्घकथा नाही. साधारण कथेपेक्षाही तिची लांबी मर्यादित आहे. एका बाजूला मानवी मनाची संवेदना तर दुसऱ्या बाजूला नोकर शाहीतून निर्माण होणारे प्रश्न कथेद्वारे स्पष्ट केलेले आहेत. कथेला पूर्वप्रसिद्धीपासून वाचकांनी व समीक्षकांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. मूलतः या कथेची निर्मिती एका वास्तव घटनेच्या संदर्भाने झाल्याचे पानवलकरांनी सांगितलेले आहे. ते सांगतात, “गोदीवर काम करीत असताना आलेल्या अनुभवावर ही कथा आकार घेते. तिथे एक मुलगा होता. त्याचा बाप पोलिसात नोकरीस होता. मुलाला पोलिसखात्यात काम करणे जमेल कि नाही ही शंका होती. बापाने ठरविलेलं लग्न करायला तो मुलगा तयार नव्हता. स्वतःची भूमिका तो शोधू पाहत होता.”^३

पानवलकरांनी स्वअनुभवावर साकारलेली ही कथा लालित्यपूर्ण भाषेत स्वतःच्या जिगरबाज, गोळीबंद शैलीत सांगितलेली आहे. पानवलकरांनी कथेमध्ये एक समग्र अशी रचना करून त्या कथेला एक सामूहिक संदर्भ व आकार दिलेला आहे. वेगवान घटनांनी खच्चून भरलेली व वाचकांची उत्सुकता ताणती ठेवून अनपेक्षित कलाटणीने विस्मयाचा धक्का देणारी घटनाप्रधान कथा आहे. कथेचा आवाका छोटा, मर्यादित असला तरी पानवलकरांनी स्वशैलीने कथेत रस ओतलेला आहे. एका व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्णपणे होणारा कायापालट ज्या सूक्ष्मतेने पानवलकरांनी साकार केला आहे तो वास्तवदर्शी व प्रत्ययकारी वाटतो. एका मवाळ पोराने बलदंड इन्स्पेक्टरमध्ये झालेले रूपांतर आणि तसे होण्यासाठी कारणीभूत असणाऱ्या बापाची झालेली अखेर करूणास्पद अवस्था कथेत समर्थपणे मांडलेली आहे. कोमल, हळवे, भावुक मन आपल्या प्रवृत्तींना नेस्तनाबूत करून कठोर कसे बनते याचे वेधक चित्रण कथाकार रेखाटतो.

परिणामकारकेतच्या दृष्टीने अतिशय अजोड अशी ही कथा कथाविश्वात स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करते. त्याबरोबरच या कथेने चित्रपटासारख्या विस्तीर्ण माध्यमालादेखील आपल्याकडे आकर्षित केले आणि त्याचेच प्रत्यंतर म्हणजे विजय तेंडुलकरांनी लिहिलेल्या पटकथेवर गोविंद निहलानी या दिग्दर्शकाने 'सूर्य' कथेवर आधारित 'अर्धसत्य' नावाचा वेगळ्या वळणाचा नावाजलेला चित्रपट निर्माण केला.

३.१ 'सूर्य' कथेचे आशयसूत्र

'सूर्य' कथेत पानवलकरांनी आपली परंपरा जोपासण्यासाठी व स्वतःची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी एका बापाने स्वतःच्या मुलाचा केलेला वापर चित्रित केलेला आहे. मुलावर त्याच्या मर्जीविरुद्ध लादलेला एक व्यवसाय जो समाजातील अन्याय-अत्याचार यांना दूर करण्यासाठी असताना भ्रष्टाचाराच्या गर्तेत सापडलेल्या पोलिस विभागात त्याला नोकरी करावी लागते. पोलिस सेवेत स्वतःला झोकून दिलेल्या बापाच्या घराण्याची प्रतिष्ठा याच विभागात आहे व आपल्या मुलानेही तोच वारसा चालवावा असा त्याचा अट्टहास आहे. अतिशय कडक स्वभावाचा बाप, त्याचा कोमल हृदयाचा मुलगा आणि या दोघांना अत्यंत शांतपणे सांभाळणारी अनंताची आई यांची 'सूर्य' ही तणावपूर्ण कथा आहे.

बापाची महत्त्वाकांक्षा आणि घराण्याचा इतिहास सांगत कथेला सुरूवात होताना दिसते. बापाच्या इच्छेसाठी अनंता स्वतःच्या इच्छा-आकांक्षाना तिलांजली देतो. बापाचा एकप्रकारे गुलाम झालेला अनंता कथेच्या पूर्वार्धात लेखक विविध उपमा, प्रतिकांद्वारे मांडतो तर कथेच्या उत्तरार्धात पोलिस खात्यात गेल्यामुळे अनंताच्या स्वभावात झालेला बदल, त्याचे बदललेले रूप कथाकार समर्थपणे सांगतो.

कथेच्या सुरूवातीस बाप आणि मुलगा एकमेकांसमोर उभे आहेत तर कथेचा शेवट मात्र बाप पराभूत होऊन झोपलेला व त्याच्यासारखाच बनलेला मुलगा त्याच्याकडे निर्विकारपणे पाहत आहे असा केलेला आहे. कथेला प्रारंभापासून अखेरपर्यंत एक गती आहे. कथा संपते तेव्हा विषण्णतेचा एकात्म संस्कार होतो.

३.२ शीर्षकाची समर्पकता

कथेच्या यशस्वितेसाठी कथेच्या मांडणीबाबतच्या तंत्राला जसे महत्त्व असते तितकेच त्याच्या शीर्षकालाही असते. शीर्षकावरून साहित्य वाचनासाठी वाचकांची उत्सुकता जागृत होत असते आणि त्यातून कथेचा आशय प्रकट होत असतो. शीर्षक म्हणजे कथेचा आरसाच आहे. कथेतून व्यक्त होणारी अनुभूती शीर्षकाद्वारे चटकन नजरेत भरते.

पानवलकरांच्या 'सूर्य' या कथेत 'सूर्य' हे केंद्र आहे. प्रतीक आहे. या केंद्राभोवती कथेची बंदिश घडलेली आहे. मुलगा डी. एस. पी. व्हावा असे बापाला वाटते आणि त्याच्या इच्छेखातर मुलगा पोलिसखात्यात जातो. शेवटी मुलगा मोठा अधिकारी होतो आणि बापावरच ओरडतो, "चूप. ओरडायचं काम नाही, हे घर तुमचं नाही." बापासारखाच कठीण झालेला अनंता बापाला नमवतो. म्हणजे सूर्य कधी ना कधी कलतोच असे हे वर्तुळ पूर्ण होते. घराण्याच्या उज्वल परंपरेप्रमाणे घराण्याच्या नव्या पिढीवर अनंताच्या रूपाने सूर्याने पुन्हा आपली रणरण धरली. परंतु त्यावेळी लाश पडली ती त्याच्या कोवळ्या मनाची.

अतिशय सूचक, समर्पक शीर्षक पानवलकरांनी कथेला दिलेले आहे.

३.३ 'सूर्य' कथेतील व्यक्तिरेखा

अनंताचा बाप, अनंता, अनंताची आई, जोत्सना गोखले या प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत. या व्यक्तिरेखांच्या साहाय्याने कथाकार कथाबीज आणि

अनंताचे जीवनचित्रण करतो. या व्यक्तींच्या विचारासह कथा उठावदार होते. पानवलकर घटनाप्रसंगातून व्यक्तिरेखांचे स्वभावदर्शन घडवतात.

अनंता

कथेतील अनंता ही प्रमुख व्यक्तिरेखा. लहानपणापासून बापाच्या कडक शिस्तीमध्ये वाढलेला अनंता बापाच्या इच्छेनुसार पोलिसखात्यात भरती होतो. कथेत अनंताला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व नाही. पोलिस खात्यात रस नव्हता तरीही केवळ बापाच्या भीतीमुळे अनंता हे क्षेत्र निवडतो. बापाच्या महत्वाकांक्षेपोटी अनंताच्या व्यक्तिमत्त्वात होणारा बदल हा कथेचा मूळ आशय असल्याने मानसशास्त्रीय भूमिकेतून अनंताचे मन आणि त्याची अवस्था कथाकार अभिव्यक्त करतो.

महाविद्यालयात शिकत असताना बॅडमिंटनमध्ये वर्चस्व गाजवणारा अनंता, जोत्सना गोखले या सुंदर पार्टनरने केलेली ऑफर नाकारतो. कारण बापाचा दबाव आणि बापाने दिलेला संदेश त्याच्यावर प्रभाव दाखवत असतो. बाप म्हणतो, “अंत्या, फुलांना टिचक्या मारण्यापेक्षा चेंडूला लाथा घालायचं प्रॅक्टिस कर.” या वाक्यातून बापाचा कडक स्वभाव दिसतो. बापाजवळ मनाला थारा नव्हता तो शरीराचं ऋण मानत होता. ज्योत्सनाच्या आठवणीने माणसात आल्यासारखं वाटणारा अनंता मात्र आईच्या सांगण्यावरून शांत राहतो.

बापाच्या नजरेत लहानपणापासून वाढलेल्या अनंताचे खाण्यापिण्याचे लाड असल्याने सोळाव्या वर्षीच तो दणकट दिसायला लागतो. तरीही अनंताला जाणवते की, “आपले शरीर बापाचं पण मन मात्र आईचं आहे.” बापाला अतिशय भिणारा अनंता त्याने बोलवल्यावर ‘सर्कशीतल्या बबरासारखा’ त्याच्याजवळ जातो. बापाच्या केवळ पावलाच्या चाहूलीनं अनंता रिकामा असला तर पुस्तक उघडून

बसायचा. बापाच्या गुलामगिरीत वागताना बापाच्या इच्छेप्रमाणे सर्व निर्णय घेताना अनंताला प्रश्न पडतो, “आपला बाप इतका रेटाड, वैराण कसा ?”

अनंताचे आईबद्दलचे अकृत्रिम प्रेम कथेत प्रकर्षाने जाणवते. बापाच्या जुलूमाखाली दबल्या गेल्या आईबद्दल त्याला निरंतर माया आहे. आपल्या मनाची अवस्था, आपले निर्णय तो आईजवळ उघड उघड बोलत असे. पण आई मात्र त्याला नेहमी शांत राहण्याचा व मन मारण्याचा सल्ला देते. अनंताबद्दल अपार प्रेम असूनही ती त्याच्याविषयी काहीही करू शकत नाही. आईने आपल्यासाठी आजपर्यंत सोसलेल्या दुःखाची जाण अनंताला आहे. बापाकडून होणारी वागणूक दिसत असूनही अनंता तोंडातून एक शब्दही काढू शकत नव्हता. पोलिस खात्यात भरती झाल्यानंतर मग मात्र अनंताच्या चाहूलानं बाप आईशी दबकून वागत होता. आईच्या सांगण्यावरून अनंता आपल्या मनाची समजूत घालून पोलिसात गेला आणि त्या वातावरणाने त्याचे पूर्ण जीवनच बदलले. त्याच्या तत्वात न बसणाऱ्या अनेक गोष्टींना त्याला सामोरे जावे लागले. पोलिस खात्यात अनंताला अनेक केसच्या संदर्भात नवनवीन अनुभव येताना दिसतात. ‘पोरानं गळा दाबून बापाला मारलेलं त्यानं पाहिलं.’, ‘एकाची बायको साडवानं उष्टावली म्हणून त्यानं साडवाची बायको उष्टावली.’ माणसानं निर्माण केलेली निखळ नाती जेव्हा माणसातला पशू जागा होतो तेव्हा संपुष्टात येताना त्यानं पाहिलं. एका केसच्या संदर्भात बाईनं टाकलेल्या जाळ्यात तो ओढला जातो. आईच्या मायेपासून बाईच्या भोगापर्यंतचा त्याचा हा प्रवास सूचक शब्दांत लेखक सांगतो. अशा बदललेल्या अनंताला अनेक दिवसांनी आलेले जोत्सनाचे वाचताना तो उद्गारतो, ‘साली पेटलीय !’ पोलिसखात्यात गेल्याने बलात्काराची प्रकरणे पाहून त्याची दृष्टीच शरीरनिष्ठ झालेली होती.

कथेत अखेरीस मात्र स्वतःच्या बापाला बाप म्हणण्यास तयार नसणारा अनंता बापावरच ओरडतो. अनंताच्या या वागण्याने बापाला अनंताच्या स्वभावात झालेला बदल प्रकर्षाने जाणवतो. आपला कोवळा असणारा अनंता त्याला जडशील रापलेला दिसतो. ओठ राकट, कपाळावर हलकासा व्रण उमटलेला दिसतो. बाप मायेनं त्याच्या केसातून हात फिरवत पुटपुटतो, “पार बदलत चाललाय अनंता..... पार बदलतोय.” आपण बापाला बाप म्हटलं नाही म्हणून पश्चात्तापमग्न अनंता टेबलावरची सिगारेट शिलगावून बापाला न्याहाळत बसतो आणि बापाजवळ पडलेली बाजूची चादर घेऊन तो त्याच्या अंगावर घालतो. कथेच्या शेवटी अनंताची दोन रूपे दिसतात. एका बाजूला परिस्थितीनुरूप निर्ढावलेला पोलिस अधिकारी तर दुसऱ्या बाजूला बापाविषयी वाटणारा जिव्हाळा माणूसकीचे दर्शन घडवतो. बापाच्या महत्वाकांक्षेपोटी स्वतःच्या आशा-आकांक्षांना बाजूला ठेवून जगणारा एक शोषित मुलगा अशी अनंताची प्रतिमा कथेत दिसते.

अनंताचा बाप

कथेतील महत्त्वपूर्ण अशी व्यक्तिरेखा. स्वतःच्या मर्जीनुसार मुलाचा वापर करणारा कडक स्वभावाचा बाप अशी बापाची कथेत छाप पडते. अनंतावर निरतिशय प्रेम करणारा बाप त्याला लहानपणापासून फुलासारखा जपतो, खाण्यापिण्याचे लाड करतो पण ते तीक्ष्ण, धारदार नजरेनं. आपल्या मुलानेही घराण्याच्या पूर्वपरंपरेने पोलिसात भरती व्हावे, पराक्रम गाजवावा, घराण्याचे नाव उजळ करावे, डी. एस.पी. व्हावं अशी बापाची इच्छा आहे. आपल्या या इच्छापूर्तीसाठी बाप त्याला कडक शिस्तीत वागवताना दिसतो. बापाचे एकेक वाक्य म्हणजे लोखंडी गज ठोकल्यासारखं अत्यंत कडव्या शिस्तीमध्ये राहणारा बाप बाहेर तसा घरातही दरारा राखून आहे. पोलिसात असणारा बाप खात्यातील सरकारी खाक्या घरातही चालवताना दिसतो. बापाची चाहूल लागताच आई आणि अनंता

घाबरून जातात. “बापाचा बूट अंगणात वाजला की आई रानभरी होऊन कोपरा धुंडायची, अनंता रिकामा असला तर पुस्तक उघडून बसायचा.”

बापानं बायकोचा कधी बायको म्हणून विचार केला नाही. एखाद्या कैद्याला डांबून ठेवतात तसे विनाचौकशी तिला धगधगणाऱ्या संसारात जाळत ठेवलेले आहे. आईला नेहमी गुलामाप्रमाणे वागविणारा बाप सतत शिव्यांची लाखोली वाहतो. अनेक वर्षे माहेरी न गेलेल्या बायकोला सासरा न्यायला आल्याने बाप त्याच्यावरही आगपाखड करताना म्हणतो, “आम्ही काय हातानं भाकऱ्या बडवाव्या म्हणता? तिच्या बदली माणूस पाठवा.”

तीस वर्षे पोलिसात नोकरी केलेल्या “बापाच्या देहाला डग नव्हता. मस्तकाचे केस मक्याच्या कणसाच्या झिरमिळ्यांसारखे सफेद पडले तरी चर्येवरचा राव उतरला नव्हता. पिस्तुल धरणारी बोटं लोखंडी रिबिटासारखी, पिंढऱ्या कातीव सागासारख्या, आवाज बुलंद, साध्या हाकेसरशी पंचक्रोशीतले भुरटे जागच्या-जागी जखडबंद होत आणि चोरचिलटं लेंड्या टाकत.”^x असे बापाचे व्यक्तिमत्त्व कथेत साकारलेले आहे.

स्वतःचेच सर्व नियम घरात चालवणारा बाप कोणत्याही परिस्थितीत हार मानणारा नाही. लौकिकासाठी लास पडली तरी चालेल असे म्हणणारा बाप शरीराचं ऋण मानायचा. मनाला मात्र तिथं अजिबात थारा देत नव्हता. सत्याग्रहाच्या काळात आपल्याच माणसावर गोळ्या झाडाव्या लागताना बाप जराही न कचरता आपले कर्तव्य बजावताना दिसतो. बापाच्या या वागण्याने लास पडली ती अनंताच्या कोवळ्या मनाची. बापाने आपला हट्ट पूर्ण करून घराण्याच्या रिवाजाप्रमाणे आपला मुलगा पोलिसात दिला. अनंताकडून मृत्यूपत्र लिहून घ्यावं तसा अर्ज लिहून घेतला. या सर्वांची तुला सवय होईल अशा समजावणीच्या सुरात बाप सांगतो..... अरे, सत्तेचा उपयोग ही देवी चीज आहे, लक्षात ठेव.”

सुरूवातीला अतिशय कडक, तडफदार असणारा बाप शेवटी अनंताकडे गेल्यावर अनंताच्या वागण्यात झालेल्या बदलाने वरमतो आणि त्याला जाणवते की, नोकरीच्या आधीचा कोवळा असणारा अनंता पूर्णतः रापलेला, निस्तेज झालेला आहे. अनंताची बदललेली वृत्ती पाहून बाप आश्चर्यचकित होतो. तो पुटपुटतो, “पार बदलत चाललाय अनंता.....पार बदलतोय.”

कथेतील बापाचे व्यक्तिमत्त्व भाषेच्या जोमदार शैलीने कथाकार साकारतो.

अनंताची आई

अनंताच्या आईची अनूची व्यक्तिरेखा मोजक्या शब्दात पानवलकर सांगतात. आईचे स्वतंत्र अस्तित्व, तिची मते यांना कथेत स्थान दिसत नाही. चूल आणि मूल या विश्वांमध्ये रमणारी, आक्रस्ताळी पतीच्या स्वभावाला सामोरी जाणारी, मुलासाठी सर्व त्रास सहन करणारी, आपल्या इच्छा व्यक्त न करता मनातच कुढणारी सनातन वृत्तीची स्त्री असून अनंताच्या आईचं व्यक्तिचित्र कथेत दिसते.

प्रत्येक घटनेमागचे तिचे वागणे पाहिल्यास तिच्याविषयी आदर आणि आस्था वाटते. मुलाच्या मनाविरूद्ध त्याला पोलिसात पाठविताना ती अत्यंत अस्वस्थ होते. अनंताचा होणारा कोंडमारा कळूनही ती काहीही न बोलता मूग गिळून गप्प राहते. आणि मेलेल्या मनानं अनंताला समजावताना दिसते. ज्योत्स्नाविषयी आईला सांगताना बापाच्या स्वभावाची अनंताला आठवण करून देत ती म्हणते, “नसत्या फंदात पडशील आणि हे तुला जन्मभर भाजून खातील. सांभाळ बापडा” प्रत्येकवेळी आई त्याला मन मारायला सांगते.

नवऱ्याच्या तापट व हेकेखोर वागण्याने तिची एखाद्या कैद्याप्रमाणे अवस्था झालेली आहे. हे सर्व ती मूकपणे सहन करते कारण नवऱ्यापुढे ती हतबल असते. स्वतःचं जीवन नवऱ्याच्या कडक शिस्तीमध्ये बंदिस्त केलेली, नवऱ्यालाच

सर्वस्व मानणारी पारंपारिक वृत्तीची स्त्री असं अनंताच्या आईचं व्यक्तिमत्त्व कथेत दिसते. अनेक जीवघेण्या प्रसंगातून मन मारीत भयाने सतत ग्रस्त असणारी आई मात्र निर्विकल्प आहे.

नोकरी लागल्यानंतर आईनं पाठीवरून फिरवलेल्या हाताने अनंता दगडी दीपमाळेसारखा उजळून निघाला. आईचा आनंदही निरांजनातल्या फुलवातीसारखा तेवत राहतो. अनंतावर जिवापाड प्रेम करणारी आई त्याचे बरेच दिवस पत्र न आल्याने काळजीत पडते. कारण मुलाच्या आधारावरच ती जगत असते. बापाजवळ शेवटी दिलेला लाडवाच्या डब्यावरून ती अजूनही आपल्या अनंताला लहान असल्याचे समजते. तिची वात्सल्यता या प्रसंगातून दिसते.

शांत, सहनशील अशा अनंताच्या आईच्या स्वभावाचे अनेक पैलू कथाकाराने कौशल्याने रेखाटलेले आहेत. मुलासाठी तळमळणारी आई, स्वतःच्या मतांना बाजूला ठेवून नवऱ्याच्या भितीने सतत दबकत वागणारी बायको, नवरा-मुलगा या दोघांना शांतपणे सांभाळणारी स्त्री असे अनेक भाव विविध प्रसंगातून दिसून येतात.

जोत्स्ना गोखले

जोत्स्ना ही अनंताच्या महाविद्यालयातील त्याची मैत्रीण आणि बॅडमिंटनच्या खेळातील एक सुंदर पार्टनर या दोघांनी बॅडमिंटनमध्ये कॉलेजात नाव कमावलेलं. अनंताचं कॉलेज विश्वातलं आयुष्यभर आठवणीत राहिलेलं एक अविस्मरणीय स्वप्न. बापाच्या भितीने अनंता जोत्स्नाविषयी कोणताही निर्णय न घेता शांत राहतो. जोत्स्नाच्या प्रेमात नकळत गुंतलेला अनंता एकांतात असताना तिच्या आठवणीनं फुलायचा. याविषयी आईशी बोलताना आई मात्र त्याला त्या विचारापासून दूर राहण्याचा सल्ला देते.

अनंताच्या प्रेमळ, लाघवी स्वभावावर, लुब्ध झालेली त्याची बॅडमिंटनमधील सुंदर पार्टनर एवढेच तिचे कथेतील अस्तित्व दिसते. अनंताने तिच्यावर मनापासून प्रेम केलं पण लग्नाचा विचार तो करू शकला नाही. कारण बापाची भिती व त्याचा कडक स्वभाव याला तो ओळखून होता.

या प्रमुख व्यक्तिरेखांसोबतच कथेच्या ओघात येणाऱ्या जगन्नाथ, कामवाला बाँय, निशांत फ्लॉटवरील बाई या व्यक्तिरेखा पानवलकर मोजक्या शब्दांत रेखाटतात.

३.४ 'सूर्य' कथेची वातावरणनिर्मिती

कथेतील सर्व व्यक्तिरेखा पानवलकर स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने रंगवीत असल्यामुळे त्यांनी निर्मिलेल्या आणि कल्पिलेल्या वातावरणामध्येच त्या वाढल्या आहेत. त्या वातावरणाशी त्यांच्या पात्रांच्या स्वभावाचा व जीवनगतीचा सांधा पुरेपूर जुळलेला दिसतो.

कथेच्या सुरूवातीला घराण्याची परंपरा, लौकिक सांगणाऱ्या वाक्यांनी पानवलकर कौटुंबिक वातावरण निर्माण करतात. बापाच्या घरातील चाहूलीनं अनंताची आणि त्याच्या आईची होणारी अवस्था तणावपूर्ण वातावरण निर्माण करते. बापाचा कडक स्वभाव, मोजकेच परंतू तडफदार बोलणे यामुळे कथेतील वेळोवेळी त्याच्या अस्तित्वाने घरातील भयानक शांतता भीतीदायक वातावरण सूचित करते.

अनंताचे घर, महाविद्यालय, पोलिस चौकी, त्याची खोली इत्यादीचे सविस्तर वर्णन कथाकार करत नाही. वातावरणनिर्मितीसाठी या सर्वांचे बारीकसारीक तपशील न देताही कथा मनाचा ठाव घेते. व्यक्तींचे-स्थळांचे अंतर्बाह्य वर्तन याचे विस्तारीत स्वरूपात वर्णन न करता लेखक ते पात्रांच्या क्षमतेनुसार करतो. कथेतील वातावरण लेखक मोजक्या व समर्पक शब्दांत जिवंत करतो.

अनंताचे व त्याच्या आईचे बापाशी अत्यंत तूटक वागणे, आईची प्रसंगी होणारी तगमग, अनंताबद्दलची आईची माया, त्याची काळजी, अनंताचा खात्यात गेल्यानंतरचा रूबाब, नोकरीनंतरचे त्याचे वागणे, पोलिसी व्यवसायामुळे त्याला लागलेल्या दारू व सिग्रेट या व्यसनामुळे त्याची होणारी अवस्था, त्याने हाताळलेल्या काही केसेस, एका बाईने अनंतावर टाकलेले जाळे, 'निशांत' फ्लॅटवरील समुद्र काठच्या निसर्गाचे वर्णन हे सर्व प्रसंग वातावरणनिर्मितीच्या दृष्टीने प्रभावी ठरतात. नेहमी बापाला भिणाऱ्या अनंताचे कथेच्या शेवटी बापाशी तूटक व तिरमिरीत वागणे आणि यातून पश्चात्तापमग्न अनंता या प्रसंगामुळे विषण्ण, सुन्न वातावरण निर्माण होते.

पानवलकरांच्या कथेतील वातावरण निर्मितीमुळे कथा वाचकांच्या मनाची पकड घेते.

३.५ 'सूर्य' कथेची निवेदनशैली

कथात्म साहित्यात कथनासाठी लेखक निरनिराळ्या निवेदन पद्धतीचा वापर करित असतो. 'सूर्य' कथा कथाकार तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदनाने साकार करतो. या निवेदनपद्धतीत निखळपणे 'वस्तुनिष्ठ' वर्णने दिसतात. एखाद्या चित्रपटात कॅमेरा टिपतो तशी दृश्ये हे निवेदन करते आणि सिनेमात जसे प्रसंग समोर घडत असल्याचे आपण पाहतो तसे दृकश्राव्य अनुभवदर्शन कथेतील निवेदनाने घडते.

व्यक्तींच्या मनाचा मानस शास्त्रीय पद्धतीने वेध घेण्यासाठी हे निवेदन त्रिस्तरीय बनते. या पद्धतीतील निवेदनाची सगळी सूत्र लेखकाच्या हातात असल्यामुळे कथेतील पात्र निव्वळ विचार व्यक्त करणारी लेखकाच्या हातची निर्जीव बाहुली बनतात. पानवलकर प्रत्यक्ष घटनाप्रसंगातून निवेदनाद्वारे

व्यक्तिमनातील विचार, व्यक्तींचे वर्तन, भाव-भावना, क्रिया-प्रतिक्रिया, मानसिक संघर्ष प्रभावीपणे टिपताना दिसतात.

व्यक्तींचे मनोभाव उलगडून दाखविण्यासाठी निवेदन अपरिहार्य ठरते. कथेतील निवेदनाने सुरूवातीलाच कथा वाचकांची उत्सुकता ताणते: “बापाची जबर कांक्षा. बेटा सवाई व्हावा म्हणून लहानपणापासून अनंताला फुलासारखा जपला, जोपासला, मुलगा एकुलता, बाप बापालाही एकुलता होता. एकूण जधावळच एकुलती. पण रक्तात अवसान सप्त चिरंजीवांचं. लाश पडली तरी लौकिक गाजवून. अशा घराण्यातल्या बापाचा अनंता.”^५ या निवेदनाने कथा एक जोरकस वेग घेताना दिसते.

कथेच्या यशाचे गमक म्हणून निवेदनाकडे पाहणे अतिशयोक्तीचे नाही. अनंताची मानसिक अवस्था, त्याच्या मनाची तडफड, पोलिसात भरती झाल्यानंतर त्याच्या स्वभावात झालेला बदल, बापाची कडक शिस्त, आपलाच हेका गाजविणारा बाप, आईची विकल मनःस्थिती हे सर्व पानवलकर निवेदनाने प्रत्ययकारीतेने साकारतात. जोरकस व आटोपशीर निवेदनातून व्यक्तिचित्र उभी केलेली दिसतात. अनंताच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे लेखकानं उभे केलेलं चित्र असामान्य आहे. एखाद्या छायाचित्रकाराने टिपून घ्याव्यात तशा व्यक्तींच्या हालचाली, लकबी पानवलकर निवेदनातून नोंदवितात. पानवलकरांविषयी म. वा. धोंड म्हणतात, “त्यांचा डोळा म्हणजे सिनेकॅमेऱ्याची लेन्सच. एखाद्या घटनेचे ते कथन करत नाहीत तर चित्रण करतात.”^६

३.६ ‘सूर्य’ कथेतील संवाद

संवाद हे पात्रांचे अंतरंग समजण्याच्या दृष्टीने कथेत गतिमानता येण्याच्या दृष्टीने आणि वातावरण निर्मितीतून कथेचा विकास करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण

असतात. प्रत्यक्ष घटित घटना आणि त्याबद्दलची पात्रांची क्रिया-प्रतिक्रिया संवादाद्वारे समजू शकते.

कथेतील जोत्स्ना-अनंताचे भावनिक संवाद, घराण्याची उज्वल परंपरा सांगताना बापाचा संवाद आई व मुलगा यांच्या आंतरिक जिऱ्हाळ्याचे प्रसंग, अनंता पोलिस खात्यात गेल्यानंतर त्याचे कठोर शब्द, बेपर्वाईने वागतानाचे संवाद अनंताचा बाप आणि अनंता यांच्यातील मानसिक संघर्ष चित्रण करणारे प्रसंग आणि आई-बाप-मुलगा या तिघांच्या काही प्रसंगावेळी येणाऱ्या संवादातून कथेला गतिमानता प्राप्त होताना दिसते.

‘सूर्य’ कथेत पानवलकरांनी वापरलेले मोजके पण बोलके संवाद, शब्द त्यांची अशी स्वतःची जिगरबाज शैली दर्शविते. कथेतील अनंताचे बदललेले व्यक्तिमत्त्व पाहताना पुढील संवाद महत्त्वपूर्ण ठरतात. कथेतील तिसऱ्या पानावरचा बापलेकाचा संवाद :

हे पहा अनंत..... बाप सांगू लागला, “तुला मी पोलिसखात्यात चिकटवणार आहे. ”

अनंतानं बापाकडं पाहिलं, पण निमूट राहिला.

बापानं रोखून पाहिलं. अनंता नीट बसला.

“काय म्हणतोय मी ?”

अनंतानं होकारार्थी मान हलवली.

शाळामास्तरासारखा मुंडी काय हलवतो आहेत ?

“हो.”

“हो नाही. होय.”

“होय.” असं म्हणताना त्याला चीड आली. आईच्या मनानं तो गप्प राहिला. हाच अनंता कथेच्या शेवटी कुठं जाऊन पोचलाय पहा.

“आणि त्यानं पलंगावर अंग झोकून दिलं. जीभ तोंडभर फिरवली.”

कलत्या मानेनं बरळत पापण्या मिटल्या.

घंटी अवचित वाजली. ‘नाय’ करून त्यानं हात झटकला. पुनः घंटी कर्कश वाजली.

“हू इज दॅट बास्टर्ड ?” झापडलेल्या डोळ्यांन उठून तो बरळत टेलिफोनकडे गेला. रिसीव्हरच्या गारठ्यांनं कान चावला. मागोमाग बॉयनं दार उघडण्याचा आवाज आला. बूट वाजले.

“मी आलोय अनंता,”

रिसीव्हर जाग्यावर ठेवताना जीभ वळवळली.

“कोणाय ?”

“तुझा बाप.”

“अजून जन्माला यायचाय” पलंगाकडं जात अनंत डाफरला. हा संवाद अनंताच्या स्वभावात झालेला विस्मयकारक बदल दाखवतो. हा संवाद कथेचं पताकास्थान असल्याचं मधुकर जावडेकर म्हणतात, “शाळामास्तरासारखा मुंडी हलवणारा आणि ज्या बापाला हो, नाही, होय हवं होतं त्याला ‘मी आलोय’ ‘कोण ?’ ‘तुझा बाप,’ तर ‘अजून जन्माला यायचाय.’ हे ऐकवणारा (बेशुद्धीत का होईना !.....) अनंता झोपलेला पाहून बाप केवळ पुटपुटतो, “पार बदलत चाललाय अनंता पार बदलतोय.” अनंताचा हा प्रवास फार आटोपानं पण समर्थपणानं लेखकानं सांगितलाय.”^७

३.७ 'सूर्य' कथेतील भाषाशैली

कथेचा विषयच कथेची भाषा ठरवीत असतो. पानवलकरांनी 'सूर्य' कथेत दणकट, धारदार भाषा, शब्दांचा चपखल व नेमका वापर केलेला आहे. त्यांच्या या भाषेच्या अंतस्थ जोमामुळे कथा घटनात्मक परिणाम साधते. भाषेवरून प्रभुत्व मिळण्यासंदर्भात पानवलकर म्हणतात, "शरीरासारखी भाषा कमवावी लागते, गोटीबंद करावी लागते. कथा लिहायची म्हणजे शब्दांची ताकद फार हवी. नेमक्या शब्दांत तुम्हाला वजन पकडायला लागतं. डोक्याचं भुस्कट पडतं."६

पानवलकरांची कथेतील भाषाशैली वातावरणाचा खास छाप घेऊन येते. बापाचे व्यक्तिमत्त्व साकार करताना दणकट रांगडी भाषा वापरलेली आहे. लेखक बापाचे व्यक्तिमत्त्व साकार करताना भाषेच्या हत्याराने फत्तरात छिनून काढल्यासारखे वजनदार आणि करकरीत शब्द वापरतो. उदा. "अनंतला बाप बाटलीतल्या राक्षसासारखा समोर उभा असल्यासारखा वाटायचा. त्याच्या निवडुंगाच्या बोंडासारख्या डोळ्यांची फिरत श्वापदासारखी, जबान बेगुमान, प्रत्येक वाक्य लोखंडी गज ठोकल्यासारखं, देहाला डग नव्हती, मस्तकाचे केस मक्याच्या कणसाच्या झिरमिळ्यासारखे सफेद पडले तरी चेहऱ्यावरचा राग उतरला नव्हता. पिस्तूल धरणारी बोटं लोखंडी रिबिटासारखी, पिढ्या कातीव सागासारख्या, आवाज बुलंद, साध्या हाकेसरशी पंचक्रोशीतले भुस्ते जागच्या जागी जखडबंद होत आणि चोर-चिलटं लेंड्या टाकत." ('सूर्य' कथा)

एक विकल माता म्हणून अनंताच्या आईची लाचारीची, अगतिकतेची भाषा निश्चितच मनाचा ठाव घेताना दिसते. उदा. "त्यांचा स्वभाव तुला नीटसा ठाऊक नाही. सारा जन्म मी कसा काढला असेल तुला कळायचं नाही...." ('सूर्य' कथा, पृष्ठ. ४)तर हळवा, भावुक असणाऱ्या अनंताची

नोकरीनंतर वापरणारी गुर्मीची, अरेरावीची भाषा प्रकर्षाने दिसते. तसेच कथेत वापरलेल्या हिंदी, इंग्रजी भाषेच्या शब्दकळने संकर घडविलेला आहे.

कथेतील विविध उपमा, प्रतिमांचा लेखकाने केलेला वापर कथा उठावदार बनवते. उदा. 'बाटलीतला राक्षस,' 'निवडुंगांच्या बोडासारखी डोळ्यांची फिरत श्वापदासारखी', 'दिवस हॅटसारखा', 'मस्तकाचे केस मकयाच्या कणसाच्या झिरमिळ्यासारखे', 'ब्राँझच्या पुतळ्यासारखा', 'दारूच्या दर्पासारखा', 'दगडी दीपमाळेसारखा', 'निरांजनातल्या फुलवातीसारखा', 'अंगावर सुरवंत चढल्यासारखा', 'रात्र मधाच्या पोळ्यासारखी' इत्यादी.

कथेत भाषेचा जोम, अभिव्यक्तीतला रोखठोकपणा, दणकट भाषा आणि प्रसंगांना पेलून धरणारी आत्मविश्वासाची कसदार शैली आहे. अनंताची व्यक्तिरेखा केंद्रस्थानी ठेवून कथेला कलात्मक आकार दिलेला आहे. अनंताच्या मनातील द्वंद आणि संघर्ष, आईविषयी वाटणारे अकृत्रिम प्रेम, आपला बाप इतका रेटाड व वैराण कसा ? हा त्याला पडलेला प्रश्न, एकूणच अनंताचा जीवन प्रवास अगदी मोजक्याच शब्दात समर्थपणाने लेखकाने सांगितलेला आहे. हे सर्व गोळीबंद भाषाशैलीने व्यक्त केल्याने 'सूर्य' कथा मनाला भिडते.

मार्मिक, सूचक आणि भाषेचे एक आगळेच रूप हे पानवलकरांच्या कथारचनेतील महत्त्वाचे घटक आहेत. पानवलकरांची ही बीजकथा (Seminal story) त्यांनी जोमदार भाषाशैलीने सांगितल्याने साहित्यात ती आपला वेगळा ठसा उमटविताना दिसते. व्यक्तिदर्शन, भाषेचा पीळ, नेमकेपणा, अटोप, प्रतिमांची भाषा, निवेदन शैली हे पानवलकरांच्या कथांचे विशेष व्यक्त होतात. कथेतील अनंताने घराण्याची परंपरा चालू ठेवली. परंतु यात त्याच्या कोवळ्या मनाची लाश पडली.

कथेत पिता-पुत्र यांचा संघर्ष आहे. पुत्राचा पिता होतो हा कथेचा मुख्यार्थ होय.

घराण्यातल्या नव्या पिढीवर अनंताच्या रुपाने सूर्याने पुन्हा आपली रणरण धरली.

‘सूर्य’ दर्जेदार कथेचे सामर्थ्य एखाद्या चलत् चित्रपटासारखे आहे.

त्यामुळे या कथेवरती ‘अर्धसत्य’ नावाचा हिंदी कलात्मक चित्रपट निर्माण केला गेला.

समारोप

प्रस्तुत प्रकरणात पानवलकरांचे लेखन आणि ‘सूर्य’ कथा याचा अभ्यास करीत असता प्रथम पानवलकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची माहिती घेतलेली आहे. त्यांचे शिक्षण, संस्कार यांचा पुढील कथालेखनावर परिणाम झालेला दिसतो. त्यांच्या लेखनाच्या अभ्यासानंतर ‘सूर्य’ कथेचे विश्लेषण सविस्तर केलेले आहे. ‘सूर्य’ ही कथा लेखकाच्या वास्तव अनुभवावर आधारित आहे. कथेच्या निर्मितीमागील लेखकाची प्रेरणा, त्यांनी केलेला अभ्यास प्रत्येक व्यक्तिरेखेचे मनोभाव समजावून देण्याचे कौशल्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

वातावरणनिर्मितीसाठी आवश्यक अशी शब्दयोजना, पात्रांची मनःस्थिती अभिव्यक्त करण्यासाठी सूचक निवेदनपद्धती आणि अनंताचे व्यक्तिमत्त्व केंद्रस्थानी ठेवून गुंफलेले कथाबीज उलगडून दाखविण्यात कथा यशस्वी झालेली आहे. मर्यादित व्यक्तिरेखा, संवाद, भाषाशैली, घटनाप्रसंग, अनुरूप अशी प्रतीके अन्य भाषिक अलंकार या सर्व घटकाने कथा आकार घेते. भय, साशंकता आणि कर्तव्यनिष्ठा यांनी घेरलेल्या अनंताचे जीवन ‘सूर्य’ कथेत यशस्वीपणे रेखाटलेले आहे.

संदर्भ सूची

१. जावडेकर, मधुकर : 'साहित्य सौरभ', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९०, पृ. ४६
२. हातकणंगलेकर, म. द. : (संपा.) 'श्री. दा. पानवलकरांच कथा', साहित्य अकादमी प्रकाशन, नवी दिल्ली, द्वितीयावृत्ती, १९९२, पृ. ४४
३. पानवलकर, श्री. दा. : 'श्री. दा. पानवलकरांशी दोन मुलाखती', कुंटे, नरेंद्र सदाशिव, 'अभिरूची', दिवाळी अंक, १९८५, पृ. २९
४. पानवलकर, श्री. दा. : 'सूर्य', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९६८, पृ. ७२.
५. तत्रैव : पृ. ७०.
६. टिळक, अविनाश : 'कथाकार श्री. दा. पानवलकर', 'नंदादीप', फेब्रुवारी, २००७, पृ. ११
७. जावडेकर, मधुकर : उनि, पृ. ४९
८. टिळक, अविनाश : उनि, पृ. ११